

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GEORTONIM KOMPONENTLI XULQ-ATVOR KONSEPTI
IFODALOVCHI PAREMIYALAR*Pulatova Muhayyo Azimboyevna**UrDU tayanch doktorant**muhayyo_pulatova@mail.ru***DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21899007>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida geortonim komponentli xulq-atvor konsepti ifodalovchi paremiyalar lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: paremiya, geortonim, konsept, konseptual metofra, antroposentrik, kognitiv, lingvomadaniy.

Abstract: This article presents a linguocognitive and linguocultural analysis of paremias in English and Uzbek that express the concept of behavior and contain geortonymic components.

Keywords: paremia, heortonim, concept, conceptual metaphor, anthropocentric, cognitive, cultural.

Аннотация: В данной статье с лингвокогнитивной и лингвокультурной точек зрения анализируются паремии, выражающие поведенческие концепции с георфоническим компонентом в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: паремия, георфон, концепция, концептуальная метафора, антропоцентрический подход, когнитивный подход, лингвокультурный подход.

Kirish. Konsept antroposentrik tilshunoslik, xususan, lingvomadaniyatshunoslik fani doirasida ham ko‘p ishlatiladigan tushuncha hisoblanadi. Atoqli ot tarkibli paremiyalarda onomastik komponent tushunchani emas, konseptni faollashtiradi. Biroq bu turdagi paremiyalar boshqa lingvomadaniyatda ifodalanganda tushunchaga teng bo‘lib qolishi mumkin, chunki konseptning milliy madaniy qatlamlari boshqa tilda mavjud emas. Shu jihatdan, lingvokulturologiya yo‘nalishida faoliyat olib borayotgan olimlar uchun konsept ma‘lum lisoniy madaniyatning o‘ziga xosligi belgisidir va bu belgilar borliq narsa hodisalarning har bir millat, elat turmush tarzi, yashash ehtiyoji, madaniyatiga mos holda idrok etilishi va kategoriyalashtirilishiga bog‘liq. Kognitiv lingvistikada esa konsept til birliklarining ma‘nosi bilan bog‘liq holda o‘rganiladi va shunga binoan tafakkur birligi sifatida qaralayotgan konseptni qoliplashtirishda til birliklariga tayaniladi [13; 283].

Geortonim – har qanday bayram, festival, xotira kunlari va mana shu xildagi marosim va tadbirlarga berilgan atoqli ot[2; 39]. Ingliz va o‘zbek tillarining lisoniy manzarasida paremiyalar, xususan, geortonim komponentli paremiyalar mazmunini to‘laonli anglash ayrim hollarda murakkablik tug‘diradi. Bunday vaziyatlarda paremiyalar tarkibida qo‘llangan geortonimning antroposentrik tasnifi, ular bilan bog‘liq konseptlarning inson tafakkurida shakllanish va rivojlanish bosqichlari, shuningdek, paremiyaning tarkibiy tuzilishi hamda umumiy semantik mazmuni haqidagi bilimlar ushbu birliklarning mohiyatini chuqurroq talqin qilishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kognitiv tilshunoslikda konsept inson miyasi va tafakkuri orqali o‘rganiladi. Amerika kognitiv maktabi vakillari G.Lakoff, M.Johnson, E.Rosch; rus kognitiv maktabi vakillari – Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, I.A.Sterninlar konsept tushunchasiga, asosan, kognitiv jihatdan yondoshganlar. Lingvokulturologiyada, konsept madaniyat va xalq tafakkuri doirasida tadqiq qilinadi. Moskvada XX asrning oxirida to‘rtta lingvokulturologik maktab: V.N.Teliya maktabi, V.V.Vorobyov va V.M.Sheklein maktabi, N.D.Artyunova maktabi, Y.S.Stepanov maktabi vujudga keladi va ular lingvomadaniy birliklarni turli jabhalarda o‘rganadi[1; 24]. Ingliz va o‘zbek tilshunosligida geortonim tarkibli paremiyalarning xulq-atvor konsepti ifodalashi alohida tahlilga tortilgan ishlar uchramaydi. Ushbu maqolada ikki tildagi paremiyalar paremiologik lug‘atlar va maqollar to‘plamlaridan olinib tahlil qilindi va manbaalar havola shaklida ko‘rsatildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi atoqli ot komponentli paremiyalar antroposentrik paradigma doirasida kognitiv, lingvomadaniy metodlar bilan birga sinxron, diaxron, komponent tahlil va boshqa metodlardan foydalangan holda konseptual tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida har bir tilning maqol va matallari shu tilda so‘zlashuvchi xalqning kognitiv tafakkuri mahsuli ekani asoslab beriladi hamda paremiyalar tarkibidagi turli onomastik birliklar muayyan konseptlarni ifodalashi va milliy-madaniy bilimlarni aks ettirishi yoritiladi.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilidagi *A dog is for life, not just for Christmas* [3; 69], *A green Yule makes a fat churchyard* [4; 97], *If Candlemas day be sunny and bright, winter will have another flight* [4; 36], *Candlemas day, put beans in the clay; put candles and candlesticks away* [4; 38], *Saint Swithun's day, if thou be fair, for forty days it will remain* [4; 180], *On Saint Thomas the Divine kill all turkeys, geese, and swine* [4; 138], *Barnaby bright, Barnaby bright, the longest day and the shortest night* [4; 37] kabi paremiyalarda Christmas, Yule, Candlemas, Saint Swithun's day kabi geortonimlar tabiiy-mavsumiy va irm-sirim freymmlar doirasida idrok etiladi. Oxirgi uchta paremiyada turli xil kognitiv usullar bilan agionim geortonimga aylangan.

“*A dog is for life, not just for Christmas*” [3; 69] paremiyasida *Christmas* – geortonimi vaqtinchalik ishtiyoq va uzoq muddatli mas’uliyat o’rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi. Bayram kayfiyati vaqtinchalik lekin mas’uliyat abadiy degan kognitiv sxemaga asoslanadi. Bu maqol “Mas’uliyatsizlik” mikrokonseptining zamonaviy ingliz paremiologiyasidagi eng yorqin ifodasidir.

“*A green Yule makes a fat churchyard*” [4; 97] paremiyasi insonning avlodlar davomida to’plangan mavsumiy kuzatuv tajribasini bayram nomi orqali ixcham shaklga keltirish qobiliyatini namoyon etadi. Yule — qadimgi german va skandinav xalqlarining qishki kun to’xtashi (winter solstice, 21–22 dekabr) munosabati bilan nishonlangan an’anaviy bayramidir. Paremiya xalq ongida faqat diniy sana emas, balki qish, sovuq va tabiat muvozanati bilan bog’liq keng madaniy freymni ifodalaydi. Paremiyada Yule — tabiiy alomat metaforasi hisoblanadi va iliq qish kasallik va o’lim ko’payishi bildiradi. Bu bog’liqlik abstrakt mantiqqa emas, avlodlar kuzatuviga asoslangan tajribaviy bilimga tayanadi. “*Fat churchyard*” iborasi metonimiya orqali o’lim ko’pligi hodisasini ixcham va ta’sirli tarzda ifodalaydi.

O’zbek tilidagi Arafa kuni yolg’on gapirganning namoz kuni yuzi qora [5; 257], Hayitdan keyin Arafa [5; 420], Yomg’ir kuni ot tanlama, hayit kuni qiz tanlama! [6; 98], Xayit – hammaniki, to’y – tegishliniki [7; 253], Xayitdan keyin xinani ketingga qo’y [M5. 1987, 342], Xayosizga – har kuni hayit [8; 341], Siyrak elak kunda kerak, taxta elak xayitda kerak [6; 185], Betamizga besh kun xayit [6; 42], Bilganga bir kun hayit, bilmaganga – uch kun [6; 43], Qurbon, qurbonda to’ymaganni xudo urgan [5; 363], Ikki jinni qo’shildi – bo’ldi bir Qurbon Hayit [9; 128] Navro’zdan so’ng qish bo’lmas, Mezonan so’ng yoz bo’lmas [6; 148], [10; 127]; [8; 177]; [11; 31]; [12; 476] kabi paremiyalarida Hayit, Arafa, Navro’z, Qurbon kabi bayram nomlari paremiya tarkibida kelganda vaqt belgilovchisi yoki axloqiy me’yor o’lchovi sifatida ishlatiladi. Bayram kuni inson xulqini baholash uchun kognitiv tayanch nuqtasiga aylanadi. O’zbek tilidagi geortonim tarkibli paremiyalar antroposentrik jihatdan baholovchi funksiyaga ega jamiyat bilan muloqot vositasi bo’lsa, ingliz tilida tabiyat bilan muloqot vositasidir.

“Navro’zdan so’ng qish bo’lmas, mezonan so’ng yoz bo’lmas” [6; 148] Ushbu paremiyada Navro’z va Mezon geortonimlari oddiy kalendar sanasi sifatida emas, balki inson ongida mavsumiy o’tishni belgilovchi kognitiv chegara nuqtalari sifatida idrok etiladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan bu hodisa freym tushunchasi bilan izohlanadi. Har bir geortonim o’zi bilan birga tabiat holati, ijtimoiy marosim va xalq kuzatuv kabi bilimlar majmuasini faollashtiradi. Paremiyada vaqt — orqaga qaytarib bo’lmaydigan narsa konseptual metaforasi ishlatilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni ko’rsatish mumkinki, ikkala tilda ham geortonim tarkibli paremiyalarda xalq milliy dunyoqarashi aks etadi. Ingliz tilida Christmas, Yule, Candlemas, Saint Swithun's day kabi geortonimlar asosan tabiiy-mavsumiy freym doirasida idrok etilib, inson tabiat hodisalarini kuzatish va bashorat qilish tajribasini ixcham ko’rsatib beradi. O’zbek tilida esa Hayit, Arafa, Qurbon, Navro’z kabi bayram nomlari, aksincha, ijtimoiy-axloqiy freym doirasida faoliyat yuritadi. Ular vaqt belgilovchisi vazifasini bajarish bilan birga, insonning xulq-atvorini, halolligini, jamiyat oldidagi mas’uliyatini baholash uchun kognitiv tayanch nuqtasiga aylanadi. O’zbek tilidagi geortonim tarkibli paremiyalar birinchi navbatda jamiyat bilan muloqot vositasi sifatida shakllangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi TDUTAI universiteti, 2019. – 248 b.
2. Rajabov F. O’zbek onomastikasi. – Qarshi: Intellect nashriyoti, 2023. – 221 b.
3. The dictionary of modern proverbs. Charles C. Doyle, Wolfgang Mieder, Fred Shapiro New Haven and London, Yale University Press, 2012. P 308.
4. Speake J., Simpson J. Oxford Dictionary of Proverbs. Fifth edition. – N.Y.: Oxford University Press, 2008. – 625p.
5. T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. O’zbek xalq maqollari. Toshkent: “Sharq”, 2019. – 512b.

6. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремикологияси. – Т., 1984. 289 б.
7. Е. Сиддиқов. Қанотли сўзлар: Мақоллар, маталлар, hikmatli soʻzlar. – Т.: Ёш гвардия, 1986.— 256 б.
8. Шотурсин шомаксудов. Шухрат Шораҳмедов. Нега шундай деймиз. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. – 352б.
9. Шомаксудов Шотурсун, Шораҳмедов Шухрат. Маънолар маҳзани. - Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. - 448 б.
10. Shomirza Turdimov, Yoʻldosh rahmatov. MAQOLLAR. Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: “zabarjad Media”, 2024. – 272b.
11. Sultonov Vohid.X. “Xorazm xalq maqollari” Xorazm: “Mahmud Az-Zamaxshariy” 2024. – 60 b.
12. Oʻzbek xalq maqollari. T. Mirzayev, A, Musoqulov, B Sarimsoqov Toshent: “Sharq”, 2005. - 512b.
13. Сафаров. Ш. Семантика. – Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2013. – Б.347